

PATRIARHII BISERICII ORTODOXE ROMÂNE ȘI DIALOGUL ECUMENIC

Pr. drd. Cosmin-Florin BIRIȘ
Facultatea de Teologie Ortodoxă din Cluj-Napoca

Abstract

The present study includes references regarding the activity of the Romanian Orthodox Church at inter-orthodox and inter-christian level. The ecumenical dialogue is the one that fully add together the aspects of the ecumenical movement, the Ecumenical Council of Churches and all forms of dialogue organization (Commissions, groups, structures and understructures). The patriarchs of the Romanian Orthodox Church are the ones who, with the evolution of the Church, have also enhanced the ecumenical dialogue by shading in the both internally and externally. We will see throughout the study that, from Eastern to Western directions, the dialogue was used for closeness and unity, for the renewal of lost relations from political cases, but not only. Throughout the paper we will find various references to the idea of ecumenism and evolution of this concept within the Romanian Orthodox Church and the entire christian world.

Keywords: ecumenical dialogue, cross-christian dialogue, ecumenism, politic relations, World Council of Churches, ecumenical movement.

Introducere

În ceea ce privește Biserica Ortodoxă Română este foarte important să amintim faptul că Dialogul intercreștin nu a reprezentat dintotdeauna cheia soluționării problemelor survenite din incapacitatea de înțelegere a nevoilor: dogmatice, administrative, sociale, politice, economice etc. Este foarte important să înțelegem că acolo unde dialogul nu a reprezentat cheia, a existat o incapacitate de înțelegere a mecanismului reprezentat de dialog în sine. Dialogul, de orice natură ar fi el, raportat la spațiul local, interior, exterior sau universal ori oriunde altundeva am alege să îl raportăm, reprezintă fondul de referință al apropierii. Nu este de bun augur să fim extremiști, asemeni celor care consideră că singura cale de apropiere de ceilalți o reprezintă înaintarea acestora spre noi, dar nici să considerăm că dialogul trebuie transformat eminentamente în monolog

spre prezentarea unui plan de articulare autoritar. Dialogul reprezintă o cale de mijloc, iar în ceea ce privește lucrarea în cauză, vom observa că el, în deplinătatea funcției sale didactice, concentrează toate pildele de apropiere pe care Biserica, din vremuri străvechi, le-a avut în vedere. Desigur, dialogul cuprinde și alte nevoi, atât spre a fi generat, cât și pentru a fi aplicat. Este important scopul lui și înțelegerea lui ca necesitate misiologică, ecumenică și unitară. Când alegem să vorbim despre unitatea Bisericii, la mod general ori particular, ne vedem puși în situația explicării unității ca și concept. Ea, unitatea, nu mai poate fi receptată în linii mari, totalmente vizibile, dar poate fi identificată punctual, chiar substructural. Acolo unde unitatea nu pare a mai fi prezentă, Biserica vine cu o altă armă de „aducere-împreună”, și anume dialogul. Modurile de dialogare sunt multiple și toate caută să traseze o linie identică de unificare a mesajelor, dacă a religiilor este cu neputință.

În ceea ce privește situația de față, voi încerca să raportez studiul meu pe partea de întâlniri ecumenice, cu lucrarea *Teologia dialogului intercreștin*¹, lucrare care nu face altceva decât să sublinieze existența unei esențe a unității Bisericii, esență dispersată ulterior și ramificată în biserici și denominațiuni.

În general, spre a se implica într-un oarecare dialog intercreștin, Biserica Ortodoxă a făcut demersuri semnificative. Dacă stăm să privim lucrurile concret, vom vedea, în cele ce urmează, că nu puține au fost episoadele de comuniune intercreștină în care Biserica Ortodoxă a fost prezentă. Lucrarea de față caută să facă o diagnosticare a dialogului în spațiul românesc. Din ce motiv în întreg spațiul românesc și nu eminent în spațiul ortodox-românesc? Pentru că în cazul Bisericii Ortodoxe Române a existat și există nevoia înțelegerii problemei unității, a existenței unor alte Biserici, receptate ca Surori, prin prisma apartenenței lor la viața cultural-teologică a spațiului românesc. Evoluția dialogului ecumenic, căci asupra acestuia o să stăruim cu precădere, în spațiul românesc, a avut diverse planuri de referință. Pe de-o parte, a existat un plan intern de manifestare a dialogului, plan pe care îl considerăm ca nefiind ecumenic, dar despre care vom vedea, cel puțin în cazul primului Patriarh al Bisericii Ortodoxe Române, că a fost receptat

¹Pr. conf. univ. dr. Cristian Sonea, *Teologia dialogului intercreștin. O introducere*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2017.

ca având referințe universale, deloc locale și axate pe anumite principii ecumenice restrictive. Apoi, vom observa că există nu mai puțin de trei planuri ecumenice de manifestare a dialogului. În prima fază, vom vorbi despre acest *perpetuum mobile* reprezentat de Mișcarea ecumenică, o formă de organizare a apropierii și păstrării unor relații colegiale între Biserici. Este important de specificat faptul că la aceste forme de organizare ale dialogului intercreștin vom evidenția aportul Patriarhiei Române, prin reprezentații de seamă pe care i-a avut ori îi are. Apoi, vom pomeni de Consiliul Mondial al Bisericilor și de rolul acestuia în vederea apropierii Bisericilor și menținerii unui raport de informație cu privire la aspectele negative evidențiate în lume, în spațiile unde creștinii întâmpină dificultăți de diverse naturi. De asemenea, tot aici vom căuta să vedem implicarea, directă ori nu, a Patriarhiei prin mai-marii acesteia. În definitiv vom pomeni de comisiile mixte de dialog în care Biserica Ortodoxă activează și de întâlnirile de ordin ecumenic existente între Patriarhii Bisericii Ortodoxe Române și reprezentanții celorlalte Biserici, cu precădere reprezentatul major al Bisericii Catolice. Această lucrare verifică utilitatea dialogului și aspectele particulare *ad-intra* ori *ad-extra* pe care Biserica le-a denotat sau le-a receptat în interiorul ei. De altfel, dialogul reprezintă cheia interioară de deschidere a creștinului spre Biserică, iar în cele din urmă, receptat extrapolat, reprezintă cheia de deschidere a Bisericii spre lume și spre nevoia nerostită a creștinilor.

Patriarhul Miron Cristea

Patriarhul Miron Cristea este primul asupra căruia vom stăruii și vom încerca să înțelegem de ce în cazul lui vorbim despre o incapacitate de manifestare pe deplin a dialogului. Patriarhul Miron Cristea a avut de purtat un jug aparte. Responsabilitatea sa nu a fost doar de ordin teologic, ori administrativ, cât și de ordin politic. În cazul dialogului, ceea ce Patriarhul a reușit să stabilească întru activitatea sa a fost dialogul intern, în cadrul Bisericii, dialog pe care l-a gestionat spre definitivarea unei apropieri în cadrul unei Patriarhii aflate la început de drum. Din anul 1925 până în anul 1939, Biserica Ortodoxă Română l-a avut pe Patriarhul Miron ca întâistător, fiind și primul Patriarh, responsabil de înființarea și buna așezare în rândul patriarhiilor a Patriarhiei Române. Cunoaștem

și faptul că a avut și funcții politice spre finalul vieții, fiind chiar și prim-ministru între 1938 și 1939, dar acest fapt este mai puțin important pentru implicarea la nivel ecumenic. Ce ne interesează pe noi este faptul că Patriarhul Miron Cristea a fost activ în cadrul Mișcării ecumenice, demarând proiecte interortodoxe și intercreștine. Mai cunoaștem faptul că s-a ocupat în mod dedicat de înființarea Episcopiei din America, în 1943, și că a avut păreri și cuvinte cu privire la autocefalia Bisericii Ortodoxe Albaneze și a celei Bulgare. De altfel, îndoitul caracter, de om politic și de patriarh deopotrivă, ne face să înțelegem utilitatea dialogului promovat de către dânsul. Intern, dialogul a avut de câștigat, extern s-a remarcat, iar acest fapt este pomenit pe fondul dublei poziții la nivelul neamului și consemnat de către Pr. prof. univ. dr. Haralambie Roventța, care afirmă într-o manieră omagială: „În multe direcții de activitate s-a osârduit Patriarhul Miron în sânul Bisericii și al Neamului. Împrejurările și trebuințele țării după războiul de întregire au fost atât de felurite încât o personalitate ridicată la treapta cea mai înaltă a Bisericii, prin înființarea Patriarhiei Române, avea să îndeplinească neașteptate sarcini. Unificarea bisericească, raportul Bisericii cu Statul în România nouă, crearea diferitelor legiuiri și instituțiuni bisericești, călăuzirea avântului spiritual al Neamului după război și câte alte chemări, aveau să depindă în mare măsură de Patriarhul cel dintâi al țării. Pe lângă această activitate neobosită în sânul Bisericii, Patriarhul Miron a fost chemat de împrejurări în momente grele, să ia parte la conducerea cea mai înaltă a Statului, prima oară ca Regent, iar în timpul din urmă, ca prim sfetnic al Tronului. Multe s-au schimbat și în opera Patriarhului Miron, mai multe se vor schimba încă în viitor. Ceea ce va rămâne însă, între altele, din această operă, este contribuția patriarhului pentru traducerea și tipărirea Bibliei”².

În cazul Patriarhului Miron Cristea, precum și în cazul Patriarhului Nicodim Munteanu, așa cum vom observa în scurta prezentare din cele ce urmează, nu putem vorbi despre o implicare directă în cadrul mișcării ecumenice. Pe de-o parte, în cazul Patriarhului Miron Cristea, aceasta nu a fost definitivată perfect și nu putem vorbi de o apartenență pur conceptuală asupra a ceea ce este la rândul ei doar o umbră ideatică, iar în cazul Patriarhului

² Preot Haralambie Roventța, „Despre Patriarhul Miron”, în *Patriarhii României – evocări omagiale*, Editura Basilica, București, 2015, p. 9.

Nicodim, în ciuda înființării pe final de păstorire a Conciliului ecumenic al Bisericilor la care nu cunoaștem să fi avut apartenență, vorbim despre o preocupare a unei forme de dialog pur spirituală, Patriarhul Nicodim era un om ce pleda pentru regalitate și desființa principiile de gestionare ale comunismului.

Patriarhul Nicodim Munteanu

Patriarhul Nicodim Munteanu a păstorit Biserica Ortodoxă Română din anul 1939 până în anul 1947, fiind unul dintre păstrătorii ideii de unitate de neam. Ascensiunea lui a fost relativ rapidă, iar relațiile diplomatice i-au oferit un suport consistent. Se pomeneste în bibliografia lui faptul că ar fi fost prezent într-o delegație la Moscova în anul 1927, delegație care a căutat să întrească relațiile de prietenie între Biserica Ortodoxă Română și Biserica Ortodoxă Rusă. Se pare că această pornire întru relaționare va fi și cea pe care o va continua în perioada păstoririi sale, făcând în 1946 o vizită sinodală la Moscova împreună cu o delegație formată și patronată chiar de către dânsul. Iubit fiind de popor, Patriarhul Nicodim a demarat o evoluție intelectuală prin suma traducerilor pe care le-a aprobat, valorificat și promovat în timpul păstoririi. Pe de altă parte, înclinația spre acest aspect este dată de multitudinea funcțiilor administrative pe care le-a avut, fiind director de seminar și stareț, episcop și membru al diverselor comisii și departamente cu trimitere diplomatică. De altfel, Patriarhul Nicodim este evocat pretutindeni pentru munca sa de traducător și teolog al cunoașterii prin definiție. Despre el, ca o notă ecumenică, se spun lucruri mărețe, elocventă fiind părerea Arhiepiscopului rus de la Praga, Elefterie, care afirmă: „Patriarhul Nicodim s-a manifestat nu numai ca un mare cărturar al Bisericii Ortodoxe Române, dar și ca un mare cărturar al Ortodoxiei în genere și ca unul care cu multă râvnă a lucrat pentru unirea Ortodoxiei de pretutindenea. Într-adevăr, sunt tuturor cunoscute câte opere teologice au fost traduse de Preafericirea Sa, din limba rusă. Iar în ultimul timp știm cu toții că cea mai arzătoare dorință a Patriarhului Nicodim a fost unirea tuturor Bisericilor ortodoxe”³.

³ Arhiepiscopul Elefterie, „Despre Patriarhul Nicodim”, în *Patriarhii României – evocări omagiale*, Editura Basilica, București, 2015, p. 14.

Cât despre nota ecumenică oferită chiar de către Biserica Ortodoxă Română prin recunoașterea meritelor, citim într-o foaie diecezană publicată în imediata apropiere a trecerii sale la cele veșnice că: „Este destul să amintim că Ierarhul cărturar a adăugat literaturii noastre bisericești peste 140 scrieri de cultură creștină. Conștient de misiunea încredințată, a dus o acțiune de strângere a legăturilor bisericii noastre cu celelalte biserici surori și îndeosebi cu cea rusească”⁴.

Notă privind Consiliul Mondial al Bisericilor

Aici este importantă trecerea în revistă a Consiliului Mondial (Ecumenic) al Bisericilor, for referențial pentru dialogul ecumenic, intercreștin și ulterior inter-religios. Acest Consiliu nu a fost decisiv în apartenența Bisericii Ortodoxe Române la Viața ecumenică, ci a fost reprezentativ organizării plenare a mișcării ecumenice despre care am amintit anterior. Acest Consiliu a fost discutat și prefigurat încă din 1937, însă din cauze politice nu s-a putut da curs acestei idei. Abia în anul 1948 s-au pus bazele unui Consiliu Mondial al Bisericilor ce însuma pe atunci 147 de Biserici. Despre acest Consiliu vom mai aminti sporadic în cele ce urmează, încercând să sesizăm, aidoma Patriarhilor români, utilitatea lui în viața Bisericii.

Patriarhul Justinian Marina

Patriarhul Justinian a reprezentat pentru Biserica Ortodoxă Română un administrator de seamă, iubitor de viață monahală și deschizător de drumuri spre Occident. A fost Patriarh între anii 1948 și 1977, restaurând nu mai puțin de 2500 de locașe de cult și revitalizând viața spirituală a poporului timp de aproape trei decenii după terminarea războiului. Deschiderea spre învățământul teologic din afara spațiului României a fost posibilă datorită relațiilor pe care Patriarhul Justinian le-a avut cu celelalte Biserici. Cunoaștem faptul că această relaționare cu Bisericile Ortodoxe din cadrul Patriarhiei Ecumenice nu a fost doar protocolară, manifestată prin scrisori și cuvinte de adresare, ci ea a fost concret reprezentată de

⁴ Patriarhul Nicodim, în „Foaia Diecezană”, anul CXIII (21 Martie 1949), nr. 11-13, Caransebeș, p. 1.

vizite și acțiuni diplomatice, Patriarhul fiind recunoscut pentru reprezentarea politică a Bisericii și Țării, chiar de către Arhiepiscopul Atenei: „Patriarhul Justinian a fost acela care a pus o bază solidă sistemului administrativ al Bisericii Ortodoxe Române, a fost acela care a acordat o atenție deosebită vieții monahale în această Biserică și a fost acela care a avut misiunea să adapteze Biserica la realitățile politice din România de după al doilea Război Mondial”⁵.

La nivel mondial, în raport cu Consiliul Mondial al Bisericilor, Patriarhul Justinian s-a îngrijit asupra reintrării Bisericii Ortodoxe Române în cadrul acestui consiliu, în 1961. Acest fapt a fost facilitat de vizite premergătoare între Biserici, iar ulterior a fost întreținut de activitatea sporadică a Bisericii Ortodoxe Române în cadrul Consiliului Ecumenic al Bisericilor și în cadrul altor Comisii ecumenice. Informații concrete și adiacente se găsesc în diverse publicații, însă concretul lor se găsește într-o lucrare intitulată chiar *Patriarhul Justinian Marina (1948-1977)*⁶, a Preotului Constantin Tudosă, care, cel puțin în capitolul al V-lea, face referiri directe la aspecte privind relațiile ecumenice, diplomatice și politice susținute și întreținute de Patriarh.

Patriarhul Iustin Moisescu

Patriarhul Iustin Moisescu, păstrătorul fondului ecumenic instaurat de către Patriarhul Justinian, a determinat încă din poziția de Mitropolit al Moldovei bune legături cu celelalte Biserici. Avem o sumedenie de referințe în acest sens, Patriarhul Iustin, încă de pe vremea statutului său de Mitropolit a fost delegat de către Patriarhie să facă parte din Comitetul Central al Consiliului Ecumenic al Bisericilor, fiind prezent la întâlniri desfășurate în: New Delphi, Uppsala, Nairobi, Paris, Geneva, Creta, Canterbury, Utrecht, Berlin ș.a.m.d. Cei 16 ani de menținere a legăturilor cu Bisericile din cadrul lumii creștine i-au oferit o imagine de patriarh intercreștin și interortodox încă de la înscăunare. Iată ce afirmă

⁵ Arhiepiscopul Hristodoulos al Atenei și al Întregii Elade, „Despre Patriarhul Justinian”, în *Patriarhii României – evocări omagiale*, Editura Basilica, București, 2015, p. 19.

⁶ Constantin Tudosă, *Patriarhul Justinian Marina (1948-1977)*, Editura Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2016, p. 425.

Patriarhul ecumenic Dimitrios în acest sens, în întâmpinarea delegației române la Constantinopol în anul 1978, 16 aprilie: „Salutăm astăzi prezența voastră binecuvântată în marea Biserică, prezență nu numai protocolară a unui patriarh ortodox la noi, ci esențială, adică prezența patriarhului Bisericii Ortodoxe Române, recunoscut deja interortodox și intercreștin, ca purtător al duhului acesteia, ca lucrător neobosit și vrednic al idealurilor înalte ale unității panortodoxe, a înțelegerii pancreștine, a unității și a păcii în lume.”⁷ Cuvinte de laudă primește și din partea secretarului general al Conferinței Bisericilor Europene, G.G. Williams, în încheierea lucrărilor celei de-a VIII-a Adunări Generale din Creta: „Activitatea Patriarhului Iustin în cadrul C.B.E. a fost deschizătoare de drumuri și una dintre cele mai importante contribuții pe linia colaborării dintre Bisericile europene, în sprijinirea omenirii de azi”⁸. Pe de altă parte, dacă e să concluzionăm gândirea ecumenică a Patriarhului Iustin, putem rememora cuvintele lui și identifica adevăratele demersuri ecumenice: „Noi înțelegem și dorim să practicăm ecumenismul ca pe o caldă îmbrățișare în dragoste și prețuire a tuturor celor zidiți după chipul și asemănarea lui Dumnezeu (Facere 1, 26), cu convingerea că, apropiindu-ne și cunoscându-ne mai bine unii pe alții, vom reuși să ne iubim mai mult și să aducem contribuții sporite la fericirea oamenilor de pretutindeni”⁹.

Patriarhul Teoctist Arăpașu

Patriarhul Teoctist este cel mai aproape de gândirea ecumenică modernă. El a reprezentat un real promotor al dialogului interconfesional, după cum Părintele Patriarh Daniel afirmă: „Preferențatul Părinte Patriarh Teoctist va rămâne pururi în mintea și în inima tuturor celor care l-au cunoscut și au admirat chipul său luminos și bunătatea sa sufletească. Ca orice român bun la suflet și

⁷ Arhim. V. Costin, Arhid. I. Bănățeanul, *Vizita frățească făcută de Patriarhul Iustin Sanctității sale, Dimitrios I, patriarhul Constantinopolului*, în „Biserica Ortodoxă Română”, anul 1978, nr. 5-6, p. 369.

⁸ Diac. V. Ioniță, *A 4-a Adunare generală a Conferinței Bisericilor Europene (C.B.E.), Chania – Creta (18-25 octombrie 1979)*, în „Biserica Ortodoxă Română”, anul 1979, nr. 9-10, p. 358.

⁹ Arhim. V. Costin, Arhid. I. Bănățeanul, *art. cit.*, p. 376.

înțelept, Patriarhul nostru avea o deschidere firească și frumoasă spre dialog și cooperare cu Bisericile surori și cu alte Biserici. În acest sens, Arhipăstorul românilor ortodocși continuă tradiția ecumenică a Ortodoxiei românești care evită atât izolarea, cât și dizolvarea identității noastre. Ca atare, Părintele nostru Patriarh Teoctist a promovat dialogul interconfesional și interreligios pe plan național și internațional. Expresia cea mai elocventă a acestui spirit de respect reciproc și dialog ecumenic a fost vizita Papei Ioan Paul al II-lea la București în zilele de 7-9 mai 1999, iar apoi în octombrie 2002 vizita Părintelui patriarh Teoctist la Roma¹⁰.

Încă din anul 1950 când și-a început drumul ierarhic, Patriarhul – pe atunci Episcop-vicar patriarhal – Teoctist a fost implicat în discuțiile ecumenice, cunoscut fiind faptul că din 1971 a făcut parte din diverse delegații sinodale participând chiar și la conferințe ale Consiliului Ecumenic al Bisericilor. Cel mai semnificativ aspect la nivel ecumenic a fost și este reprezentat de faptul că în anul 1999 Biserica Ortodoxă Română a avut parte de o vizită istorică a Papei Ioan Paul al II-lea spre încropirea unui dialog și a unei relații ecumenice aparte. De altfel, caracterul ecumenic exprimat de activitatea Papei Ioan Paul al II-lea a fost remarcată plenar de către Biserica Catolică care l-a beatificat în mai 2011.

Patriarhul Daniel Ciobotea

Despre Patriarhul Daniel ar fi multe de vorbit și multe de consemnat. Din anul 2007 și-a început activitatea Patriarhul deschiderii ecumenice, al perseverenței intelectual-teologice, al apropierii de origini. Patriarhul Daniel este remarcat atât de spațiul clerical, cât și de cel academic. Celui dintâi îi oferim exemplu prin cuvintele Arhiepiscopului Atenei și al Întregii Elade, care spune despre Patriarhul Daniel: „Nepieritoare bucurie duhovnicească ne umple inimile acum, când vedem pe acest Tron de Întâistătător pe Preafericitul Părinte Daniel, arhiereul care n-a încetat niciodată să învețe să povățuiască și să îndemne cu lacrimi turma cuvântătoare binecredincioasă, pe arhiereul care totdeauna a urmat și urmează

¹⁰ Preafericitul Patriarh Daniel al Bisericii Ortodoxe Române, „Despre Patriarhul Teoctist”, în *Patriarhii României – evocări omagiale*, Editura Basilica, București, 2015, p. 32.

Dumnezeieștile Scripturi și Sfintele Tradiții, pe arhiepiscopul care se distinge prin caracterul său ales și prin podoaba purtării, pe arhiepiscopul care, după cuvântul Sfântului Pavel, Apostolul Neamurilor, prisosește întru toate, în credință, în cuvânt, în cunoștință, în orice sânguință și iubire față de noi, pe arhiepiscopul care, prin învățătură și făptuire statornică, a dovedit că, după pilda Domnului nostru Iisus Hristos, are cu adevărat duhul smereniei, al smereniei bineplăcute lui Dumnezeu”¹¹. În timp ce mediul academic românesc consideră prezența Patriarhului în lumea intelectualității românești ca fiind extrem de benefică, după cum însuși fostul Președinte al Academiei Române, Ionel Haiduc, consemnează: „Opera sa teologică și culturală impresionează prin bogăție și varietate, izvorâte dintr-o valoroasă experiență academică în învățământul teologic universitar românesc și din străinătate. Promotor al unei teologii vii, ancorate realist în contemporaneitate, apărător al valorilor creștine ale Ortodoxiei, adept echilibrat al unui dialog interreligios fundamentat pe discernământ, în păstoria Bisericii Ortodoxe Române, Preafericitul Părinte Patriarh Daniel a susținut deschiderea acesteia spre realitate societății românești de la începutul secolului al XXI-lea”¹². Pe de altă parte, la nivel mondial cunoaștem faptul că în cazul relației dintre Biserica Ortodoxă Română și cea Catholică relațiile diplomatice nu s-au oprit în anul 1999 în cazul vizitei Papei, ci au continuat chiar și acum să fie remarcabile, nuanțate bine de către vizita Papei Francisc.

În cazul lucrării de față, încercarea mea a fost de a aduna la un loc aspectele ecumenice din activitatea fiecărui Patriarh al Bisericii Ortodoxe Române. În cazul mișcării ecumenice am observat că ea a crescut împreună cu cultura ecumenică, diplomatică și politico-socială a fiecărei Biserici. Patriarhii Bisericii Ortodoxe Române au căutat să-și creeze un profil, un portofoliu de activități, în raport cu nevoile Bisericii Române. Ecumenismul este un principiu, așa cum afirmă Mitropolitul Antonie Plămădeală, care constă „nu în întinderea peste tot pământul locuit, după cum mulți spun de obicei, ci în trăirea de către Bisericile Ortodoxe surori în chip independent

¹¹ Arhiepiscopul Hristodoulos al Atenei și al Întregii Elade, „Despre Preafericitul Părinte Daniel”, în *Patriarhii României – evocări omagiale*, Editura Basilica, București, 2015, p. 38.

¹² Acad. Ionel Haiduc, „Despre Patriarhul Daniel”, în *Patriarhii României – evocări omagiale*, Editura Basilica, București, 2015, p. 41.

și liber, într-o absolută comuniune de credință, cult, administrație și viață bisericească în fiecare țară”¹³. Astfel, ecumenismul a început din interiorul Bisericii, după cum am văzut în activitatea primilor doi Patriarhi și, în același tandem cu mișcarea ecumenică, Consiliul Ecumenic al Bisericilor, comisiile de dialog și alte medii de referință dialogal-ecumenică, ecumenismul s-a extins fiind interconfesional și fiind un necesar la toată suflarea.

¹³ Antonie Plămădeală, *Bizanț-Constantinopol-Istanbul în Istorie și Astăzi*, în „Biserica Ortodoxă Română”, anul 1974, nr. 9-10, p. 1133.